

Казакова Л. О.,
старший викладач кафедри міжнародної політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

HUMAN RIGHTS AS A LEGAL CATEGORY: SEPARATE ASPECTS

Стаття присвячена розгляду окремих питань, що стосуються з'ясування змісту прав людини як правової категорії.

Ключові слова: права людини, соціальна цінність, індивіди.

Статья посвящена рассмотрению отдельных вопросов, которые касаются определения сущности прав человека как правовой категории.

Ключевые слова: права человека, социальная ценность, личности.

The article is devoted to the consideration of issues related to the definition of finding out the content of human rights as a legal category.

Key words: human rights, social value, individuals.

Постановка проблеми. Права людини – це найголовніше, що має індивід, будучи членом цивілізованого суспільства, яке створило спеціальні механізми для їх закріплення та реалізації. Саме наявність таких механізмів відрізняє цивілізоване суспільство від первісного суспільства. Однак досі в доктринальній науці не розроблено єдиного підходу до визначення його змісту. У теорії права є багато підходів до розкриття змісту права людини. Однак, аналізуючи юридичну літературу та норми чинного українського законодавства, варто зазначити, що немає єдиного доктринального визначення цього поняття та немає жодного акта, в якому би була норма, яка б нормативно закріплювала визначення поняття «права людини» на законодавчому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Права людини як правовий інститут пройшли тривалий період свого розвитку. Дослідженням періодів розвитку прав людини як категорії займалися значне коло вітчизняних і зарубіжних учених. Теоретичні проблеми в галузі прав людини на теренах СНД розглядали такі видатні науковці, як М. Антонович [1], О. Батанов [2], Д. Белов [3], Ю. Бисага [4], Л. Глухарєва [7], А. Колодій [10], О. Лукашова [12], П. Рабінювич [14], Н. Шукліна [15] та інші.

Метою статті є з'ясування змісту прав людини як правової категорії, дослідивши різниці в її визначенні.

Виклад основного матеріалу. Угорський учений Імре Сабо, досліджуючи права людини та їхнє закріплення, говорить: «Проблема прав людини є далеко не новим питанням. І якщо в пошуках витоків цих прав нам немає необхідності переноситися в глибину століть, в епоху первісного суспільства, коли така першооснова прав людини, як рівність перед законом, для людства була ще невідома, то в усякому разі ми знайдемо ці витoki вже в епоху Французької революції кінця XVIII століття. У ролі такого джерела ми можемо розглядати Декларацію прав людини й громадянина, ухвалену Установчими зборами Франції в 1879 році» [16, с. 12].

Дослідник О.Омельченко зараховує період зародження прав людини до біблійних часів і зазначає, що вже в Біблії містяться положення про цінність і недоторканність людського життя, рівність людей. Основою всього давньоєврейського права стали Десять заповідей, які вперше були сформульовані не як казусні, а як загальні правила поведінки, хоча й релігійні за своїм характером [17, с. 80].

Російський дослідник Л. Глухарєва пропонує свій підхід до визначення етапів у розвитку прав людини: перший етап – зародження ідеї (з другої половини V ст. до н.е.) і формування вчення про права людини (з Нового часу); другий етап – позитивне закріплення прав людини як системного утворення (з другої половини XVIII ст.); третій етап – соціалізація прав людини (з початку XX ст.); четвертий етап – інтернаціоналізація права (з середини XX ст.); п'ятий етап – глобалізація прав людини (на межі XX–XXI ст. ст.) [7].

Українські вчені А. Колодій та А. Олійник виділяють п'ять історичних етапів розуміння, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини: а) у міфологічних уявленнях про людину та її права; б) в античний період розвитку суспільства; в) в часи середньовіччя; г) у Новий час; г) у XX ст. [15, с. 96].

Н. Шукліна зазначає, що унаслідок наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася теорія трьох поколінь прав людини. Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це – право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у здійсненні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та інше. Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу та інше) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення

культурного статусу. Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини і правами народів. Це – право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток як людини, так і людства загалом. Ідеться про ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якоїсь спільності (асоціації), тобто є солідарними (колективними), у яких правам особи відведене головне місце (право на солідарність, право на міжнародне спілкування та інше). Між двома першими та третім поколіннями прав людини є взаємозалежність, здійснювана через принцип: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи особи [15, с. 82–83].

З аналізу досліджень науковця Ю. Крегула, можна виділити такі етапи розвитку прав людини: 1) Часи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (V–IV ст. до н. е.). Погляди про рівність людей стали закономірним наслідком полісної форми демократії та були пов'язані переважно з поняттям громадянства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політичними. Мислителями-софістами закладається ідея природної рівності людей і волі всіх людей, тобто були закладені основи концепції природного права. Положення грецьких стоїків (Зенона, Хрисіппа та інших) про світовий природний закон («загальний закон» для всіх людей і народів) були використані римськими стоїками (Сенекою, Епіктетом, Марком Аврелієм) для обґрунтування універсальної концепції природного права і космополітичних ідей, згідно з якими всі люди (за своєю природою і законами світотворення загалом) – громадяни єдиної світової держави, а людина – громадянин Всесвіту. 2) Часи середньовіччя. У цей період значну роль у становленні універсальних понять прав людини стало відігравати поширюване в Середньовічній Європі християнство, постулати якого, зокрема біблійні, відповідали загальнолюдським уявленням про добро, справедливість, рівність, недоторканність особистості тощо [11, с. 12, 17]. У цей час в Англії протистояння короля із баронами та лицарями завершилося прийняттям у 1215 році Великої хартії вольностей, яка обмежувала абсолютну владу монарха, передусім його майнові права, заклала підвалини принципів відповідності провини і покарання, презумпції невинуватості, проголошувала право вільно пересуватися по території Англії, покидати країну та повертатись до неї тощо. 3) Новий час, що став з історико-правового погляду епохою виникнення та утвердження буржуазної держави і права. Це був новий шабель суспільного прогресу, зокрема, в розвитку таких загальнолюдських цінностей, як права людини і громадянина. З'являється нова, раціоналістична теорія прав людини, яка була найбільш повно розроблена у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама та інших мислителів. 4) Сучасне право (XX століття –

по сьогодні). Загальна декларація прав людини була прийнята у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року, та у 1966 році на рівні ООН були прийняті важливі документи з прав людини – Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Названі міжнародно-правові документи називають «Хартією прав людини», прийнятою Радою Європи Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року із Протоколами, прийнятими до неї, в якій закріплено всі основні визнані європейською та міжнародною спільнотою права людини і громадянина (Україна в 1997 році ратифікувала цю Конвенцію). Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини (Відень, 1993р.) проголосили універсальність, неподільність, взаємозалежність і взаємопов'язаність усіх прав людини [22, с. 24–25, 139].

Погоджуємося з дослідником Р. Харчук, яка стверджує, що, незважаючи на важливість поняття «права людини», вчені і практики не сформулювали єдиного визначення цього терміна [19].

Саме така ситуація склалася в міжнародному праві. Зокрема, у положеннях Загальної декларації прав людини 1948 року зазначаються загальні засади визнання та реалізації прав людини, проте їх визначення як правової категорії не вказується. При цьому в статті 29 зазначається, що «у разі здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом» [20]. У статті 4 Пакту про економічні, соціальні та культурні права застерігається: «Держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визнаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним із природою зазначених прав». У статті 3 Статуту Ради Європи передбачено, що кожний член цієї організації «обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод усіма особами, які перебувають під її юрисдикцією» [21].

Сучасні німецькі філософи Г. Ломанн та Ш. Гөсепат, які спеціалізуються у сфері прав людини, зазначають: «Універсальне розуміння прав людини призводить до того, що будь-яка їхня філософська тематизація стикається з різноманітними проблемами культурних відмінностей та вимагає співпраці з відповідними спеціальними науками різних культур, тому немає нічого дивного в тому, що навіть серед фахівців і філософів відсутня згода щодо того, як треба розуміти права людини» [6, с. 16].

Вважаємо, що основна причина такого явища – це різниця у різних народах у розумінні й усвідомленні основних культурних, ментальних і соціальних цінностей, яка спостерігається в людській цивілізації з моменту її утворення. Погоджуємося з твердженням відомого правознавця Джека Донеллі про те, що «культурна варіативність людської природи не лише допускає, але й вимагає значної поправки щодо варіативності прав людини залежно від культури. Та якщо всі права ґрунтуються тільки на культурно визначе-

них соціальних правилах (як це стверджує радикальний культурний релятивізм), ніхто не має жодних прав лише тому, що є людською істотою», – застерігає автор. Ураховуючи те, що культура може впливати і впливає на наявність та на вираження багатьох аспектів людської природи, не можна заперечувати існування соціального аспекту людської природи, яка виражається як діапазон можливостей у певних межах. Припускаючи можливість існування універсальних моральних правил або цінностей, автор висловлює таке переконання: «Права людини в чіткому й очевидному розумінні (невідчужуване право, що однаково належить усім, та на якому ґрунтуються найвагомші претензії, котрі можуть бути висунуті проти держави й суспільства) є лише одним із механізмів захисту людської гідності, яка в будь-якому разі є поняттям, що великою мірою визначається культурою» [23, с. 131–132, 133]. Прикладом цього можна навести ситуацію на Всесвітній конференції ООН у Відні в 1993 році, коли Китай, Малайзія, Індонезія, Сінгапур запропонували (у вигляді власного Плану дій і Декларації, відповідно, поставивши під сумнів ідею універсальності прав, запропоновану міжнародними документами – Л. К.) переспрямувати розвиток «універсальних» прав людини в напрямі пристосовування їх до «значення національних і регіональних особливостей та різноманітних історичних, культурних і релігійних обставин» [24, с. 98].

Розглядаючи словниково-довідкову літературу, можемо зазначити відсутність єдиного визначення поняття прав людини. Наприклад, «Юридична енциклопедія» визначає права людини як «визначальні засади правового статусу особи, які належать людині від народження, а тому є природними й невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави» [25, с. 710].

У свою чергу, визначення прав людини, розкриті у «Великій юридичній енциклопедії», характеризує права людини так: «Сукупність правил, що характеризують правовий статус громадянина; невід’ємна приналежність людини з моменту народження, основне поняття природного й будь-якого права загалом: права, властиві природі людини, без яких вона не може існувати як повноцінна людська істота. У загальному вигляді вони є комплексом прав і свобод, істотних для характеристики правового статусу особи. Права людини неподільні та становлять єдиний комплекс. Права – це охоронювана, забезпечувана державою природна можливість щось робити, здійснювати, мати гідні умови життя, бути гарантованим від насильства тощо» [26, с. 628].

Згідно з позицією Ю. Римаренка, «права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей» [27, с. 88].

Н. Шукліна вказує, що термін «права людини» став загальноприйнятим з 1945 року і замінив слово-

сполучення «природні права», що застосовувалося доти [15, с. 5].

В. Копейчиков і С. Лисенков зазначають: «Права людини – явище історичне, тому що їх розвиток завжди передбачав спадкоємність уявлень про право з погляду людини як учасника соціального життя. У загальному вигляді можна сказати, що ступінь і характер розвиненості прав людини визначаються рівнем розвитку держави, права в певному суспільстві. Держава і право, з одного боку, та права людини і громадянина, з іншого боку, – це не різні за сутністю, функціями і призначенням поняття, що функціонують незалежно одне від одного. Вони є принципово однопорядковими, взаємопов’язаними суспільними явищами» [28, с. 70].

Цілком справедливим є висновок науковця Д. Ковінька, який, аналізуючи багатосторонні міжнародно-правові угоди, робить висновок, що кожна країна світу, яка взяла на себе зобов’язання виконувати міжнародні конвенції, зокрема, з прав людини, повинна керуватися засадами і нормами цих угод у своєму внутрішньому законодавстві, створювати умови для здійснення і захисту прав кожної людини. Практично всі сучасні конституції демократичних держав мають норми, що в загальній формі гарантують непорушність основних прав людини. Проте, як свідчать сьогоденні реалії, в різних державах через неоднаковість їхнього соціально-економічного і духовно-культурного розвитку основні права людини в процесі реалізації наповнюються різним змістом. Сучасний перелік прав людини, зафіксований у багатьох міжнародно-правових актах і в конституціях правових держав, – результат довгого становлення. Сучасні еталони і стандарти у сфері прав людини, перш ніж стати нормою демократичного суспільства, пройшли свій непростий розвиток і тернистий шлях до втілення з ідей у повсякденну практику [29].

Науковцем П. Рабіновичем права людини розглядаються як певні можливості, що необхідні для існування й розвитку людини в конкретно-історичних умовах, об’єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства й мають бути однаковими для всіх [14, с. 5]. Дослідник Д. Луковська визначає права людини як «загальну й рівну для всіх міру (норму) свободи (можливої поведінки), необхідну для задоволення потреб її існування, розвитку й самореалізації» [30, с. 34].

Академік Ю. Тодика зазначає: «Права людини – соціально-історичне явище. Кожна історична система права включала і включає в себе певну юридичну концепцію людини як суб’єкта й відповідні розуміння про його права й обов’язки, його свободу і несвободу» [31, с. 18–19].

Дослідник І. Загоруй пропонує таке визначення прав людини: «Права людини – це загальна й рівна для всіх міра (норма) свободи (можливої поведінки), необхідна для задоволення основних потреб її існування, розвитку й самореалізації, яка в певних конкретно-історичних умовах визначається взаємним визнанням свободи суб’єктами правового спілкування (з іншими особами, суспільством і державою)

і не залежить від її офіційної фіксації державою (права людини фіксуються міжнародними актами), хоча й потребує державного визнання й гарантування» [32, с. 78].

Щодо ознак, то О. Скакун виділяє такі ознаки основних прав людини: 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;

2) можливості, що зумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого б там не було, зокрема держави. Вони не можуть бути «відібрані» за свавіллям влади держави, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права,

3) можливості, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної належності людини (наднаціональні): вони належать їй уже через те, що вона є людиною. Вони походять від природи людини й покликані формувати та підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;

4) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від можливостей суспільства – рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, що рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, так само як і потреби самої людини;

5) можливості, що мають правовий характер, оскільки внесені до законодавчих актів, які створені в межах держави і на міжнародному рівні. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (унаслідок угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням про те, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами [18].

Дослідник Н. Вітрук виокремлює такі ознаки прав людини: 1) це морально-правові засади; 2) міра можливої поведінки; 3) це межі; 4) юридичні факти, з якими пов'язується здійснення тих чи інших прав; 5) процесуально-процедурні форми їх реалізації [5, с. 148].

Р. Харчук визначає, що права людини характеризує те, що вони: 1) виникають і розвиваються на основі природи людини з урахуванням умов життя суспільства, що постійно змінюються; 2) складаються об'єктивно і не залежать від державного визнання; 3) належать індивіду від народження; 4) мають невідчужуваний і невід'ємний характер; 5) є безпосередньо діючими; 6) визнаються найвищою соціальною цінністю; 7) виступають необхідною частиною права, певною формою вираження його головного змісту; 8) являють собою принципи і норми взаємин між індивідумом і державою, що забезпечують індивіду можливість діяти на свій розсуд і отримувати певні блага; 9) визнання, дотримання і захист прав людини є обов'язком держави [19, с. 211].

Вважаємо, що доцільно розглянути права людини через такий аспект, як спосіб задоволення своїх потреб саме через механізми, впроваджені суспільством. Тому вважаємо за необхідне запропонувати власне визначення поняття прав людини. Отже, права людини – це природні, невід'ємні властивості, які належать індивіду від народження, які полягають у його здатності задовольняти свої потреби у всіх сферах життя, вирішуючи проблеми свого буття через спеціально організовану публічну владу.

Погоджуємося з В. Котюком, який зазначає, що еволюція правового статусу, прав і свобод людини в багатьох випадках залежить від факторів розвитку і співробітництва в цій сфері на міжнародному рівні. Під впливом міжнародного співробітництва зросла повага до прав і свобод людини. Тому важливим є запозичення міжнародних стандартів цієї галузі в національне законодавство [8, с. 373].

О. Зайчук і Н. Оніщенко стверджують, що права та свободи індивіда є його соціальними можливостями, які детермінуються економічними і культурними умовами життєдіяльності суспільства та законодавчо закріплюються державою [9].

Суб'єктивні права і свободи мають різні сфери їх застосування, що, у свою чергу, призводить до можливості здійснення їх класифікації відповідно до різних критеріїв. Система конституційних прав, свобод і обов'язків загалом виражає не одну будь-яку галузь правового статусу, а охоплює всі головні сфери життя і діяльності громадян [13, с. 177].

Сучасна правова доктрина поділяє права людини на негативні та позитивні.

Основні права і свободи людини й громадянина розрізняють також за сферою їх реалізації в суспільному житті: особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні. Усі вони закріплені в розділі II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України 1996 року [18, с. 171–184].

Права людини, залишаючись морально-політичним імперативом, набувають юридичної форми та стають одним із інститутів конституційного права [33, с. 219].

Висновки. Права людини – це природні, невід'ємні властивості, які належать індивіду від народження та полягають у його здатності задовольняти свої потреби у всіх сферах життя, вирішуючи проблеми свого буття через спеціально організовану публічну владу. Можна вважати, що оскільки права і свободи як найвища соціальна цінність закріплені в Основному законі, який має найвищу юридичну силу, і норми якого є нормами прямої дії, то забезпечення з боку держави реалізації цих прав є обов'язком держави. Саме до обов'язків держави тоді треба зарахувати гарантування прав людини й громадянина, створення відповідних механізмів, які б уможливили забезпечення потреб особи у всіх сферах суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. Наукові записки Національного університету «Киево-Могилянська академія». Т. 45: Політичні науки. 2005. С. 9–17.
2. Батанов О., Кравченко В. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства: муніципально-правові проблеми взаємодії та функціонування. Аспекти публічного управління. 2018. Т. 6. № 6–7. С. 45–53. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/issue/view/39/July>.
3. Белов Д., Сідак М. Права і свободи людини та громадянина на сучасному етапі розвитку державності та права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2008. Вип. 9. С. 207–211.
4. Бисага Ю., Палінчак М., Белов Д., Данканич М. Права людини: навч. посібник. Ужгород: Ліра, 2003. 188 с.
5. Витрук Н. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. 448 с.
6. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. 2-ге вид. К.: Ніка-Центр, 2012. 320 с.
7. Глухарева Л. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование): монография. М.: Юристъ, 2003. 303 с.
8. Котюк В. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. К.: Атіка, 2005. 592 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О. Зайчука, Н. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Колодій А. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
11. Кругул Ю., Ладиченко В., Орленко О. Права і свободи людини: навч. посібник для студ. вузів. К.: Книга, 2004. 288 с.
12. Права человека: учебник / отв. ред. Е. Лукашева. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 2011. 560 с.
13. Конституційне право України: підручник / В. Погорілко, В. Федоренко; за заг. ред. В. Погорілка. К.: Наукова думка; Прецедент, 2007. 344 с.
14. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина: навч. посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.
15. Шукліна Н. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.
16. Сабо И. Идеологическая борьба и права человека / пер с венг. Е. Калитенко; отв. ред. В. Кудрявцев. М.: Юридическая литература, 1981. 136 с.
17. Омельченко О. Всеобщая история государства и права зарубежных стран: учебник: в 2 т. М., 1998. Т. 1. 528 с.
18. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. 2-ге вид. Х.: Консум, 2005. 656 с.
19. Харчук Р. Права людини: сучасний вимір поняття. Митна справа. 2015. № 2(98). Ч. 2. Кн. 2. С. 207–211.
20. Всеобщая декларация прав человека: принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций от 10 декабря 1948 г. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
21. Статут Ради Європи: міжнародний документ від 5 травня 1949 р. (ратифікований Законом України від 31 жовтня 1995 р.) / Верховна Рада України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_001.
22. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. вузів / за ред. М. Цвіка, О. Петришина, В. Ткаченка. Х.: Право, 2002. 432 с.
23. Доннеллі Дж. Культурний релятивізм та універсальні права людини. Права людини: концепції, підходи, реалізація: збірка Канадсько-українського проекту «Демократична освіта» / пер. з англ. за ред. Б. Зізік. К.: Ай Бі, 2003. С. 129–144.
24. Робертсон Дж. Злочини проти людства: боротьба за правосуддя в усьому світі / пер. з англ. Г. Краснокутського; наук. ред. М. Баймуратова. О.: Бахва, 2006. 628 с.
25. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. Шемшученка. К.: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002. Т. 4: Н – П. 720 с.
26. Барихин А. Большая юридическая энциклопедия. М.: Книжный мир, 2010. 960 с.
27. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи, теорія та практика / відп. ред. Ю. Римаренко. К.: КНТ, 2006. 740 с.
28. Копейчиков В., Лисенков С. Теорія держави і права: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
29. Ковінько Д. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини. Адміністративне право і процес. 2012. № 2. С. 109–115. URL: <http://aplaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/55-istoriya-idey-ta-osnovni-etapy-rozvytku-prav-ljudyny-kovinko-d-v>.
30. Луковская Д. Понятие прав человека: многообразие подходов. Проблема универсальности прав человека. История государства и права. 2007. № 12. С. 32–36.
31. Тодыка Ю., Тодыка О. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К.: Ін Юре, 2004. 368 с.
32. Загоруй І. Поняття «права людини»: теоретико-правові підходи до розуміння прав людини. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2016. № 2. С. 66–82.
33. Конституційне право України / за ред. В. Погорілка. К.: Наукова думка, 1999. 734 с.